

Moments estel·lars de Josep Pla

Text > ANTONI MARTÍ MONTERDE

Totes les biografies dels grans escriptors són projectes extremadament difícils de portar a terme, gairebé impossibles. Fernando Pessoa —que té grans biògrafs, com ara Àngel Crespo, que també va editar i traduir el *Livro do desassossego*— deia que qui volgués escriure la seva només havia d'escriure dues dates, la del seu naixement i la de la seva mort: la resta de dies eren seus. D'altra banda, les biografies són un gènere literari més i, malgrat la seva aparença merament documental, convoquen tots els elements de la narrativa, i fins i tot les estratègies enunciatives de la ficció per poder fer veure al lector un personatge que compareix entre els seus papers. Mestres del gènere com Stefan Zweig sens dubte aconseguïen reeixir en les seves nombroses biografies, perquè sempre hi ha el seu estil, l'estil d'un gran escriptor narrant la vida de personatges que admira i estudia en profunditat.

Poques personalitats més complexes, inaprehensibles (cigarreta) i furtives com la de Josep Pla. El professor de literatura catalana i literatura comparada de la Universitat de Girona Xavier Pla —que no té cap relació de parentiu amb l'escriptor de Palafrugell— va assumir el repte fa més d'una dècada; de fet, fa més de trenta anys que hi dedica hores d'estudi. El mateix Xavier Pla, en un article publicat en un monogràfic de la revista *Ínsula* de l'any 2008, dedicat a Claudio Guillén, recorda com un jove llicenciat en filologia catalana va fer la preceptiva cua al pati de la Sorbona per entrevistar-se amb el gran catedràtic Pierre Brunel i proposar-li la direcció de la seva tesi doctoral. Un cop al despatx de Brunel, aquest li va respondre: «Usted me dice que Josep Pla es un escritor importante. Muy bien. Pero yo no lo he leído. Reflexione y

>> Josep Pla davant del Palau de Luxemburg. París, 1920.

(Foto: FUNDACIÓ JOSEP PLA. AUTOR DESCONEGUT. COL·LECCIÓ JOSEP VERGÉS.)

vuelva, por favor, con tres argumentos para demostrármelo». Xavier Pla explica que: «Al cabo de un mes, llamé de nuevo a su puerta: “Pla coloca el yo en el centro de su reflexión literaria. Gracias al periodismo, se da cuenta de la necesaria hibridación de los géneros. Su postura contra la novela lo acerca a los grandes escritores de entreguerras”. Brunel escuchó tranquilamente: “De acuerdo, esto será una tesis. Ahora hay que sostenerla, demostrarla y argumentarla. [...] Pero, sobre todo, joven, estudie, visite todas las bibliotecas (en París están las mejores), lea sin parar, vaya al cine, al teatro y a la ópera. Vuelva dentro de un año con el índice y hablaremos”». Xavier Pla, gairebé un segle després que Josep Pla arribés a París com a corresponsal de

La Publicidad, es proposava un treball que a Barcelona semblava impossible. «Había encontrado reticencias de todo tipo (básicamente ideológicas) para estudiar a Josep Pla. No quería escribir ninguna biografía y, residiendo en París, la consulta de las hemerotecas de Barcelona era imposible», afegeix en acabar aquella digressió autobiogràfica. El projecte va evolucionar, doncs, a analitzar objectivament els mecanismes d'escriptura i de lectura de Pla a partir de les seves formes autobiogràfiques. Pocs anys més tard, llegia la seva *thèse* sobre Josep Pla, en francès, a la Sorbona, *Le concept d'écriture dans l'oeuvre de Josep Pla : de l'autobiographie référentielle à l'autobiographie fictionnelle*, defensada l'any 1996 i publicada en la traducció al català l'any

següent a Quaderns Crema: *Josep Pla: Ficció autobiogràfica i veritat literària*. Com en el cas d'Àngel Crespo amb Pessoa, Xavier Pla ha investigat durant dècades l'obra de l'autor d'*El quadern gris* i ha reeditat llibres seus. Fins i tot ha editat llibres nous que dormien en carpetes plenes de manuscrits al Mas Pla de Llofriu.

Més de vint-i-cinc anys després, acaba de publicar-se la biografia que el jove doctorand no volia escriure: *Un cor furtiu: Vida de Josep Pla*. En aquest quart de segle, Xavier Pla ha estudiat i editat l'obra d'Eugeni d'Ors, i ha impulsat nombroses obres col·lectives: sobre Jorge Semprún, Claudio Magris, Joan Estelrich, Ferran Canyameres i les seves edicions de Georges Simeon, Charles Maurras a Catalunya, sobre el periodisme literari europeu, o sobre la recepció i la importància de Marcel Proust a les lletres catalanes, entre d'altres. Tots aquests interessos i investigacions són el pòsit de moltes de les pàgines de l'obra que Xavier Pla acaba de publicar.

La interpretació dels detalls

En obrir el llibre pot sorprendre no trobar-hi un capítol introductori, una explicació prèvia de qui és Josep Pla i per què mereix una biografia de més de mil cinc-cents pàgines, que inclouen uns valuosos documents fotogràfics i epistolars, quaderns i paperets dispersos, en qualsevol altre cas condemnats a la desaparició, però que l'autor de *Lo infinitamente pequeño*, tan amant dels detalls aparentment insignificants, va conservar de manera gairebé obsessiva. Escrivia Roland Barthes —un autor de referència per a Xavier Pla— que no hi ha anotació insignificant en una descripció. Amb aquestes minúcies que guardava Pla passa exactament el mateix: constitueixen un solatge enigmàtic que es converteix en un interrogant que ens obliga a dubtar de la seva insignificança. Són els detalls, tan importants en la prosa de Pla, que esdevenen també clau en la interpretació de la seva vida.

El fet que el lloc del pròleg l'ocupi, simplement, una citació de Siegfried Kracauer treia del seu darrer llibre, publicat de manera pòstuma en anglès (*History, the Last Things Before the Last*), ja és tota una declaració de principis: «Com Orfeu, l'historiador ha de baixar al món inferior per tornar els

morts a la vida. ¿Fins on seguiran els seus encants i evocacions? Estan perduts per a ell quan, ressorgint a la llum del sol present, es gira per por de perdre'ls. Però, ¿no és en aquest mateix moment, quan se n'apodera per primera vegada, que s'allunyen per sempre per esvair-se en una història de creació seva? ¿I què li succeeix al mateix flautista, en el descens i l'ascens? Apostem que el seu viatge no tan sols és un simple viatge d'anada i tornada». Com a poètica del repte d'escriure una biografia de Josep Pla, aquesta citació inicial n'emmarca una que no podia ser redactada de manera tradicional, sinó que exigia unes altres estratègies narratives que l'acosten a la ficció en la recerca de la veritat d'un personatge inaprehensible, que ben sovint porta la contrària amb la seva vida a les seves obres.

El llibre està estructurat en tres parts: la primera, dedicada als anys 1897-1935; la segona, dels anys 1936-1939, que és l'única que porta un títol («El trencaclosques de la guerra»), i la tercera, centrada en els anys 1940-1949. La primera s'estén més de sis-cents pàgines, i la tercera, més de quatre-cents quaranta. Aquestes asimetries es deuen no només als fets històrics i biogràfics, sinó també a la mateixa obra de Pla, que funciona com a eix cronològic i literari.

Però cap de les parts té un desenvolupament merament lineal: sense desatendre les obligacions formals de tota biografia, relatives als antecedents familiars, l'opció de Xavier Pla és articular un seguit d'escenes, instants, citacions, fragments de cartes fins ara desconegudes i papers dispersos de naturalesa aparentment trivial que

>> Adi Enberg i Josep Pla. Far de Sant Sebastià, 1927.

(Foto: FUNDACIÓ JOSEP PLA. AUTOR DESCONEGUT. COL·LECCIÓ ED. DESTINO.)

>> Josep Pla, 1954. (Foto: FUNDACIÓ JOSEP PLA. AUTOR DESCONEGUT. COL·LECCIÓ JOSEP VERGÉS.)

il·luminen, com un mosaic, diversos aspectes de la personalitat de l'escriptor. Precisament per això, el primer capítol del llibre («Lluny de mi») reflexiona sobre un fet aparentment trivial, però que diu molt de Josep Pla: la seva relació problemàtica amb la roba, el seu costum de semblar desendregat —com la seva escriptura— i d'emprar roba prestada, roba d'altri i, fins i tot, constants canvis de camisa, en tots els sentits de la paraula. La roba és la primera metàfora o màscara de la construcció de la identitat d'una persona envers les altres. La boina amb

què va camuflar-se com un pagès en la postguerra també forma part d'aquesta metàfora, una màscara darrere de la qual hi ha les successives màscares vertaderes: el barret tou, el barret fort, el *chapeau melon* i algun ocasional copalta. De fet, la boina n'és l'última expressió, la imatge que veurem fins a la seva mort. Aquest mateix capítol dedica unes pàgines clau a documentar i interpretar la màxima planiana sobre la seva «diabòlica mania d'escriure». Xavier Pla, com a bon comparatista, sap veure i documentar el pacte fàustic en la grafomania planiana.

El segon capítol («Fins a *El quadern gris*») ja tria l'opció aparentment cronològica, però precisament per aturar-se en el moment en què l'autor redacta la primera versió d'*El quadern gris*, en una llibreta d'aquest color de la qual Xavier Pla va editar el facsímil l'any del centenari. Són els anys de les primeres publicacions, de la vida a Barcelona amb el seu germà Pere i la tertúlia estudiantil El Caos en aquesta ciutat; del primer amor, Mercedes; del primer editor, Artur Gaos, i, sobretot, de l'amistat —i alguna cosa més— amb Alexandre Plana, una figura determinant en la seva carrera periodística que comença a la tertúlia de l'Ateneu. La relació entre Plana i Pla, que donaria per a una novel·la de Sándor Márai o per a una anàlisi dels discursos homoeròtics silenciats en la literatura catalana, és un dels capítols més interessants del llibre i, un cop llegit, fa exclamar: «Pobre Plana!».

El capítol següent relata l'entrada en el periodisme com a corresponsal de *La Publicidad*, primer a París, el 1920, i després a Madrid, el 1921; la qüestió del plagi; les cròniques sobre Mussolini, i la pseudoficció entrevista a Hitler, escrita amb Eugeni Xammar. Mostra també un dels moments dolços de la seva trajectòria: l'èxit dels seus primers llibres, especialment *Coses vistes* (1925) i *Vida de Manolo contada per ell mateix* (1928), un èxit que té, a contrallum, un fracàs econòmic que Pla viu amb angouxa. De fet, el pas de

>> Coberta d'El primer quadern gris, de Josep Pla.

>> Joan Fuster i Josep Pla. Cullera, 1964. (Foto: FUNDACIÓ JOSEP PLA. FRANCESC GINER PEREPÉREZ. COL·LECCIÓ F. GINER PEREPÉREZ.)

La Publicidad a *La Veu de Catalunya*, que tindrà profundes conseqüències polítiques, té molt a veure amb els neguits econòmics que sempre van perseguir Pla.

És molt significatiu que l'única part amb títol sigui «El trencaclosques de la guerra». És la més problemàtica i la més breu (cent trenta-set pàgines), però d'una densitat excepcional que donaria per un llibre a banda, molt necessari des de fa dècades per posar punt final a l'estèril polèmica sobre l'actuació de Josep Pla durant la Guerra Civil. En aquesta part, el biògraf aporta una documentació inèdita excepcional: uns quaderns amb poques anotacions, datades de 1936 a 1939, notes breus en un calendari amb dates, que permeten albirar la «ferida íntima» que l'esclat de la guerra va significar per a Josep Pla, i que acaba amb la publicació dels articles del retorn a Catalunya, amb el bàndol franquista, per convertir-se en un vencedor vençut. El bàndol amb el qual s'havia arreglerat a conseqüència de les amenaces de mort que, com en el cas de Josep Maria Planes, sens dubte s'haurien consumat. Aquest document permet aclarir definitivament el paper que Pla va tenir durant la guerra i la seva col·laboració amb el SIFNE i la xarxa d'espies de Franco impulsada per Francesc Cambó. La lectura d'aquest material es creua amb el desolador article «Retorno sentimental de un catalán a Gerona», publicat a *La Vanguardia Española* el 10 de febrer de 1939. Tal com Xavier Pla subratlla, no és l'article d'un vencedor, sinó d'un escriptor que s'adona que, en realitat, és un vençut, com tot el país, i remarca la pregunta clau que Pla es fa en aquest terrible moment: «La Gerona de nuestra juventud, la que conocimos y amamos tanto, tendrá dentro de poco un perfil, un espíritu, un alma distinta. Este arrasamiento actual, ¿qué forma de vida creará con el tiempo?». És un escrit adolorit i elegíac, escrit en un punt d'inflexió que té com a rerefons la decisió de no tornar a l'Ateneu Barcelonès, ara dominat, com tot Barcelona, per franquistes, falangistes, carlins, catòlics conservadors i tota mena de tradicionalistes, en el pitjor sentit de la paraula. Un instant de decepció infinit que portarà del calendari amb dates al «Calendario sin fechas» de *Destino*.

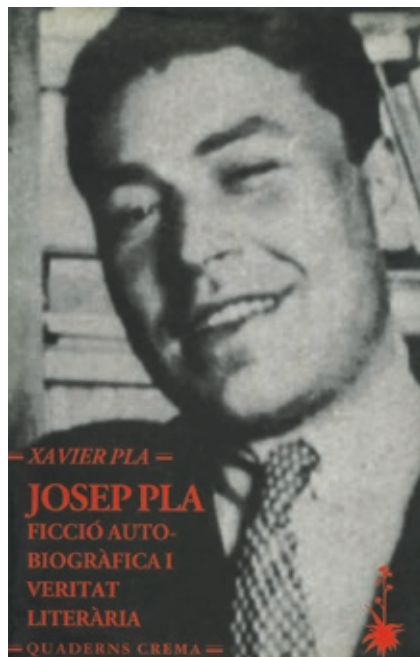
En vista dels documents que Xavier Pla ha descobert, i de la lectura de les

escasses publicacions que Josep Pla fa en aquella època, sumats a la decebedora evolució de *La Vanguardia* —un periòdic que aspirava a dirigir, però que, per designació de Franco, acaba en les mans sinistres de Luis Martínez de Galinsoga—, no pot afirmar-se que Josep Pla fos un franquista, però tampoc que no ho fos en algun moment. En tot cas, el que queda clar és que la seva escriptura mai no ho va ser, i que la resta de la seva biografia literària, amb quaranta mil pàgines —a les quals cal sumar els inèdits trobats al Mas Pla, com ara *Fer-se totes les il·lusions possibles*—, esmena qualsevol sospita.

D'Adi Enberg a Consuelo Perea

La tercera part, precisament, s'ocupa del moment immediatament posterior a la guerra i arriba fins a la mort de l'autor, i inclou també l'afer amorós amb la llegendària Aurora Perea, que tantes pàgines banals i fetitxistes ha donat durant dècades, i la troballa d'un darrer amor de senectut, Consuelo Robles, de Cadaqués; evidentment, sense oblidar Adi Enberg, la seva única parella estable, fins i tot durant la guerra, amb qui va arribar a casar-se. Però el més interessant d'aquesta part es concentra en l'aventura editorial i literària, que porta Josep Pla a adoptar una màxima personal que esdevé un imperatiu categòric de tota la seva obra: escriure literatura contra l'oblit.

El primer capítol («El guardià de les ruïnes») presenta precisament la figu-

>> Coberta de Josep Pla: Ficció autobiogràfica i veritat literària, de Xavier Pla.

ra de Josep Pla com algú que, després de la guerra, queda enrederat per una profunda depressió, de la qual només el pot salvar l'escriptura. Depurat com a periodista, element sospitós pel seu catalanisme, en un exili interior, Pla és convençut pels editors de *Destino*, especialment per Josep Vergés, per publicar articles a la revista, refundada a Barcelona seguint el model de *Mirador*, i per tornar a publicar llibres, primer en castellà, amb el benentès que, així que sigui possible, seran en català.

>> Josep Pla amb el Tren Petit.

(Foto: FUNDACIÓ JOSEP PLA. AUTOR DESCONEGUT. COL·LECCIÓ VIDEOPLAY SERVEIS.)

>> Imatge de l'exposició permanent de la Fundació Josep Pla «La passió per escriure. Josep Pla (1897-1981)». (Foto: PACO DALMAU)

Els primers són *Las ciudades del mar i Viaje en autobús*, de 1942, que arriben a mans d'un gran escriptor exiliat en el París ocupat, Rafael Tasis. A través del testimoni de Tasis —que també ha rebut *El camino azul: Viaje a la Polinesia*, de Josep Maria de Sagarra, i *El París que yo he visto*, de Carles Soldevila—, se'ns mostra la difícil recepció de les obres de Pla en castellà per part dels escriptors catalans a l'exili. La conclusió de Tasis és que *Viaje en autobús* és una obra eminentment trista: «*Viaje en autobús* esdevé, pel simple fet de donar a pensar, de traçar un retrat verídic de la situació —per superficial i allunyat de tota preocupació social i ètica que sigui el retrat—, un document inapreciable del nostre temps i una severa condemna del règim que ha dut el país a la situació que ell descriu». Xavier Pla podria haver fet directament aquesta reflexió, però prefereix rescatar l'article, publicat a *Germanor*, la revista dels exiliats catalans a Xile, el novembre de 1946. Aquest argument és molt significatiu precisament perquè l'aporta un escriptor català exiliat que explicita la nova posició de Pla en el camp de la literatura catalana, en la postguerra, i la nova funció que la seva obra en castellà haurà d'assumir. De fet, aquest llibre naixia d'un projecte anterior, en català, que havia de titular-se *Noves cartes de lluny*, un manuscrit també recuperat per comentar les variants del projecte, com ara la recuperació d'un article de 1928, publicat a *La Veu de Catalunya* el 1928, «Sobre l'aventura i el viatjar», profundament modificat en la traducció al castellà

com a pròleg del llibre. Per a Xavier Pla, el diagnòstic de la situació que descriu aquest llibre és una «calculada mescla d'ambigüitat i reserva, és una radiografia de la misèria moral, intel·lectual i econòmica d'aquell moment històric». O, com el mateix autor anomenarà el seu estat d'ànim, «una tristesa indicible». D'aquesta manera, la biografia construeix un nou marc interpretatiu després d'un sol llibre que il·lumina la resta de la seva producció literària en castellà, formada per llibres molt interessants: *Costa Brava: Guía general y verídica* (1941), *Las ciudades del mar* (1942), el mateix *Viaje en autobús* (1942), *Humor honesto y vago* (1942), *Un señor de Barcelona* (1945) o *Viaje a pie* (1947), que, disseminats en l'obra completa, s'integren a la llengua en què haurien d'haver estat escrits.

Publicar tots els llibres

D'aquest «Guardià de les ruïnes» passem al Pla que, per fi, tal com li havia promès Josep Vergés, torna a publicar llibres en català. El primer *Viatge a Catalunya*, aparegut el 1946, és una nova edició —val a dir-ne «versió»— del llibre que amb el mateix títol havia aparegut el 1934 a la Biblioteca Catalana d'Autors Independents. En el pròleg d'aquesta edició, afirma, de manera indubtable, que «podria i espero que podrà ésser l'inici de la publicació, en català, de tots els meus llibres». Aquest projecte ideal esdevé tot un programa per als anys següents, amb les diverses temptatives d'obra completa: «Quedi, doncs, ben entès que l'edició original dels meus llibres és la catalana». Les

convulsions dels temps l'havien portat per altres camins, però amb aquest pròleg restableix la continuïtat lògica de la seva obra anterior a la guerra. Pla havia confessat, en una carta al seu germà Pere, que anava molt poc a Barcelona, i el motiu era aquest: «Barcelona és exactament la ciutat que ha perdut la guerra. Cap interès».

A partir d'aquest moment, la biografia pot avançar més ràpidament, sense perdre detallisme, narrant la manera com Josep Pla aconsegueix sortir de les catacumbes, gràcies, primer, a Josep Maria Cruzet, que impulsa la primera temptativa d'obra completa de Josep Pla, a l'Editorial Selecta, en què comencen a publicar-se els *Homenots*, i on també apareixen títols nous, que es publiquen en la col·lecció petita, la «Biblioteca Selecta», com ara *El carrer estret* (1951), *Pa i raïm* (1951), *Girona: Un llibre de records* (1952) —molt elogiat per J. V. Foix i Salvador Espriu—, o *Nocturn de primavera* (1953), entre d'altres. És també el moment de la consolidació del terme *homenot* —que els diccionaris defineixen de manera freda i mancada d'ànima— per designar el tipus de retrat literari que Pla proposa com una mena d'història personal de la cultura catalana. L'epistolari de Pla i Cruzet, *Amb les pedres disperses*, editat per Maria Josepa Galofré fa alguns anys, és el complement perfecte d'aquest capítol. «La complicitat entre Pla i Cruzet és total. La tardor de 1951 fa tres anys que treballen plegats. Tots dos són d'idees persistents i les posen al servei de trobar espais de resistència cultural a la dictadura». Malauradament, el suïcidi de Cruzet l'any 1962 va interrompre aquesta relació i tots els projectes que tenien entre mans.

En aquell context, Pla rep un encàrrec sorprenent de Florentino Pérez Embid, director general de propaganda del règim de Franco, que, per influència de Jaume Vicens Vives, demana un memoràndum confidencial sobre la situació de la llengua catalana. El redacta Josep Pla, i el converteix en un memorial de greuges sobre la situació editorial i literària de Catalunya. Es tracta d'un document poc o gens conegut que en la biografia apareix extractat i comentat profusament —i que inclou alguns comentaris injustos amb els escriptors catalans a l'exili. Aquest capítol és una altra de les perles de la biografia.

Però els diamants es troben a partir de la nit de Santa Llúcia de 1951, quan guanya el Premi Joanot Martorell —precedent de l'actual Premi Sant Jordi— amb *El carrer estret*, la primera i la millor novel·la de Pla, malgrat les seves reticències pel gènere. Els testimoniatges de la repercussió d'aquest premi en el camp literari català aboquen llum a la incorporació de la polèmica literària a la vida quotidiana de l'escriptor.

La relació amb un altre amor, Consuelo Robles, és una transició perfecta per entrar en el període de màxima esplendor de l'obra de Pla: el 1966, la represa del projecte d'obra completa, ara juntament amb Josep Vergés a l'Editorial Destino, que inclou la traducció al català, inserida en volums diversos, dels escrits en castellà i les *nouvelles*, llibres de viatge dels anys cinquanta i recopilacions d'articles d'abans i després de la guerra. Però, sobretot, del primer *El quadern gris*, moment culminant de la recuperació del manuscrit de 1918-1919, punt de partida simbòlic dels quaranta-sis volums de la millor prosa catalana i europea que ha donat la nostra literatura, i també moment clau de l'amistat amb Joan Fuster, a qui tria per fer la introducció a l'obra completa, que encapçala el primer volum, *El quadern gris*. La gènesi i la intrahistòria editorial d'aquest llibre, que és també el títol més important de la bibliografia de Pla, són documentades i comentades amb una profunditat i minuciositat proporcionals al pes que aquest llibre té en la història de la literatura catalana.

Després vindran els primers problemes de salut, la continuació de l'obra completa i també, evidentment, la polèmica sobre el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, que mai no li va ser concedit. Un capítol amarg de la intrahistòria cultural que en la biografia porta el títol, senzill i dramàtic, de «Sense honor», i que recull documents i testimoniatges sobre com va desenvolupar-se aquella polèmica i com el va afectar personalment, més enllà de la qüestió de la consagració, que ja havia assolit de manera clara.

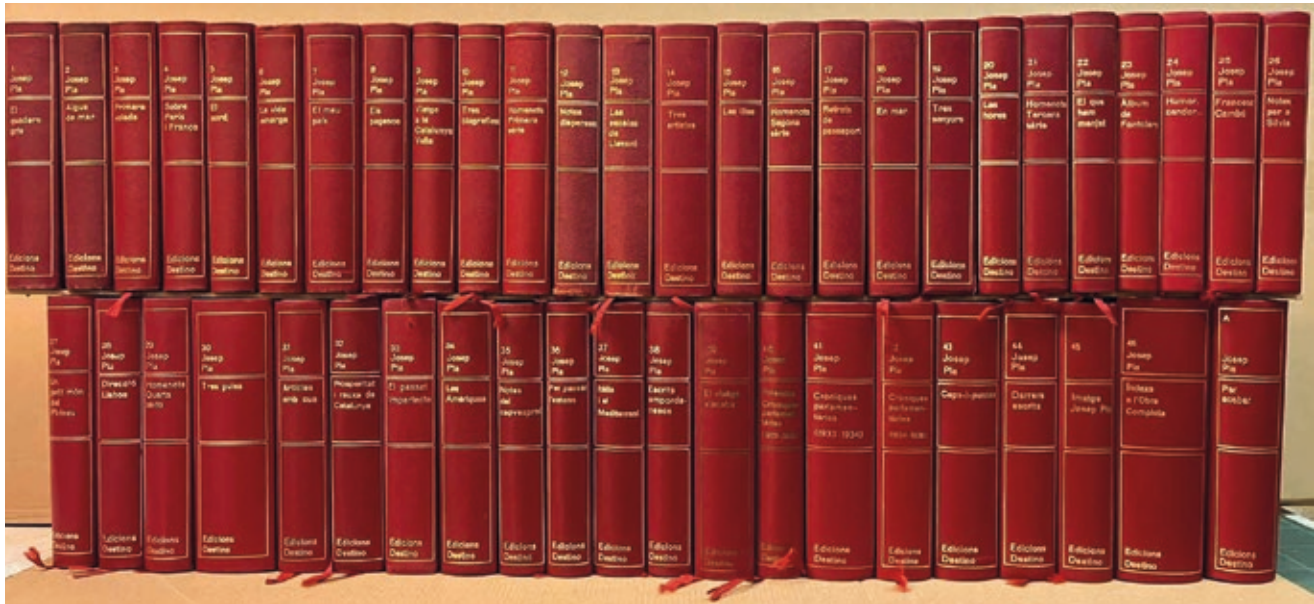
Pàgines de sedimentació

Finalment, i en aquest punt ja portem més de mil tres-cents pàgines llegides, arribem a les pàgines de sedimentació, en què Josep Pla és descobert com una màscara, com una impostura de veracitat tot i que, tanmateix, no mentia mai. Amb l'ajut de Josep Palàcios, podem concebre la imatge de Josep Pla de dues maneres: la primera, a partir del fet que un dels darrers volums de l'obra completa porti el títol d'*Imatge Josep Pla*, com el títol de l'obra reunida de l'escriptor de Sueca —Palafrugell i Sueca tenen uns lligams literaris imprescindibles per comprendre la literatura catalana del segle xx. A més a més, Palàcios reflexiona en *El laberint i les nostres ombres en el mur* sobre la màscara vertadera sota les successives màscares vertaderes, que a *En mar* no es converteix en la màscara en la seqüència del desemmascarament, sinó en allò que ocultava. Xavier Pla no

desemmascara Josep Pla —és impossible, impensable (cigarreta), positivament inútil. El més ajustat a la identitat de l'autor d'*El quadern gris* és que era un homenot emmascarat —i, de vegades, malcarat—, però imprescindible en la nostra literatura i en l'europea.

«Hem de salvar aquesta literatura», escriu Josep Pla a Montserrat Roig en llegir la ressenya que havia fet al *Tele/Exprés* del volum vint de l'obra completa, *Les hores*. Després de la lectura de la biografia que ha escrit Xavier Pla, no hi ha cap dubte que Josep Pla va fer una contribució insubstituïble al fet que ara mateix s'escrigui i es llegeixi literatura catalana.

Com en el cas del llibre de 1997, tenim entre les mans una obra que significa un punt d'inflexió en els estudis sobre Josep Pla. Amb tot, de la mateixa manera que *Josep Pla: Ficció autobiogràfica i veritat literària* va aconseguir també obrir noves portes a l'estudi de qualsevol autor de la literatura catalana, *Un cor furtiu* també significarà un canvi d'enfocament en la manera d'escriure biografies d'escriptors a casa nostra. Xavier Pla no només és l'investigador més important de la literatura catalana, és també un escriptor excel·lent que ha demostrat que escriure una biografia també és fer literatura. La darrera frase del llibre, que en una obra convencional hauria estat la primera, és una darrera citació: «Em dic Josep Pla i Casadevall. Vaig néixer a Palafrugell (Empordà petit) el 8 de març de 1897...».

>> Obra completa de Josep Pla.